

ՀԱՅԿ ՀԱՄԱՐՁՈՒՄՅԱՆ

Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարան

ՈՐՍՈՐԴՈՒԹՅՈՒՆԸ ՈՐՊԵՍ ԱԶՆՎԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ՏԵՍԱԿ ԵՎ ՀԻՊԵՐՄՈՏԻՎ «ՍԱՍՆԱ ԾՌԵՐ» ԷՊՈՍՈՒՄ ԵՎ ՀԱՅ ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՁ

Բանալի բառեր՝ Սասնա ծռեր, էպոս, պատմագրություն, որսորդություն, մոտիվ, Մովսես Կաղանկատվացի, Ստեփանոս Օրբելյան, Փավստոս Բուզանդ, Մովսես Խորենացի:

Ներածություն

Որսորդությունը մարդու հնագույն տնտեսական զբաղմունքներից է: Որսը անունդ հայթայթելու միջոց է, ցեղի անդամների գործունեությունը, մրցակցային ոգին ապահովող գործոն, ժամանց և այլն: Նախնադարյան հասարակարգում որսորդության կարևոր դերի մասին վկայում են հնագիտական պեղումները, կրոնների պատմության ու ազգագրության բազմազան տվյալները, տարբեր ժողովուրդների բանավոր ստեղծագործության մեջ պահպանված նմուշները: Որսորդության թեմատիկան և համապատասխան մոտիվները սերտորեն կապված են վայրի բնության ու կենդանական աշխարհի հովանավոր աստվածությունների պաշտամունքի հետ: Հանդես են գալիս ինչպես առանձին ժանրերով՝ որսորդական էպոս, որսորդական առասպելներ, լեգենդներ, զրույցներ, բալլադներ, հմայական աղոթքներ, այնպես էլ՝ ավելի ուշ շրջանում առանձին մոտիվներով իրացվում բանահյուսական տարբեր ստեղծագործություններում՝ էպոս կամ դյուցազներգություն, հրաշապատում և կենդանական հեքիաթ, ավանդական տարբեր զրույցներ, երգեր և այլն:

Որսորդական առասպելաբանության զարգացման առանձնահատկությունները և ծավալները կապված են տվյալ ժողովրդի գոյության աշխարհագրական և բնակլիմայական պայմանների, կենցաղի ու սովորույթների հետ: Հատկապես լեռնային ու անտառային գոտիներում ապրող ժողովուրդների բանավոր մշակույթում մեծ տեղ են գրավում կենդանիների և անտառի տիրակալի կամ տիրուհու, վերջիններիս կողմից հովանավորվող կամ պատժվող որսորդների շուրջ հյուսվող առասպելներն ու զրույցները:

Հունական առասպելաբանության մեջ որսորդության աստվածուհին *Ջևսի* դուստր *Արտեմիս*ն է, հռոմեականում՝ *Դիանան*, փոքր *Ասիայում*՝ *Կիբելեն*, կան վայրի բնության ու կենդանական աշխարհի հետ կապված բազում աստվածություններ, ոգիներ:

Որսորդական մոտիվներն ու կերպարները մեծ հաճախականությամբ ու ծավալներով հանդիպում են մեր հարևան կովկասախբերական ժողովուրդների առասպելներում. «Կովկասում տարածված են բնության երևույթների՝ գետերի, լճերի, ծովերի, լեռնագագաթների և այլնի հովանավոր ու տիրակալ աստվածությունների, ինչպես նաև որսորդական աստվածությունների մասին դիպաշարեր, որտեղ առանց այդ աստվածությունների հավանության որսորդը չի կարող որս ունենալ: Գոյություն ունեն նաև լեգենդներ վայրի գազանների «տերերի» մասին, որոնք հովվում և նվիրում են եղջերուներ և վայրի ցլեր»¹:

Նման կամ մոտ բնակլիմայական պայմանների ու աշխարհագրական ընդհանուր տարածության առկայությամբ ստեղծված որսորդական հավատալիքները, սակայն, բազմազգ Կովկասում տարբեր դրսևորումներ են ունեցել, ինչի հետևանքով նույնիսկ մեկ երկրի սահմաններում բնակվող ժողովուրդները ունեն նման գործառույթներով, սակայն տարբեր անուններով ու տարբեր ժամանակներում պաշտված աստվածություններ ու կերպարներ: Առասպելաբանական-էպիկական նյութի հիման վրա այստեղ դիտարկելի է մայրիշխանության շրջանի վերապրուկ՝ բնության աստվածուհի-տիրուհիների պաշտամունքից անցումը հայրիշխանության դարաշրջանի արական աստվածներին, ապա վերջիններիս ապասրբացումն ու դիվացումը²:

Այսպես, վրացական բանահյուսության մեջ կենդանիների հովանավորներ են աստվածուհի *Դալին* և *Օշոպինտրեն*, ավելի ուշ նրանց փոխարինում է *Սուրբ Գևորգը*, աբխազականում՝ *Աժվեյպլը* և *Աերգը*, Ադրբեյջանում՝ *Մեզգուաշին* ու *Մեզիտխան*, ինգուշների ու վայնահների մոտ՝ *Ելտան* և *Ալմասները*, Դաղստանում՝ *Բուգուալալը*, *Ավդալը* կամ *Աբդալը*:

Չհաշված հայ միջնադարյան մատենագրության և վիպական բանահյուսության մեջ որսորդության մոտիվաշարի իրացումները, որսի տեսարաններն ու

¹ *Мифы народов мира*, энциклопедия в двух томах (второе издание), т. 1, Москва, 1987, с 604:

² **Е. Вирсаладзе**, *Грузинский охотничий миф и поэзия*, Москва, 1976.

Հայկ նահապետի Օրիոնի հետ նույնացման ու որսորդ լինելու մասին վկայությունները³, հայ առասպելաբանության մեջ չենք հանդիպում որսորդության հովանավոր աստվածների կամ վայրի բնության տիրակալների ու տիրուհիների մասին փաստեր: Սակայն, որսորդության հետ առնչվող թեմաներ, դիպաշարեր և գեղարվեստական պատկերավորման այլ ընդհանուր միավորներ իրացվում են հայ միջնադարյան մատենագրության մեջ և «Սասնա ծռեր» էպոսում: Այս մոտիվաշարերի համեմատական ուսումնասիրությունը հնարավորություն է տալիս գրավոր ու բանավոր ավանդություններում արձանագրելու ինչպես ընդհանուր պատկերավորման միջոցների շրջանառություն, այնպես էլ որսորդության արխաիկ առասպելաբանության վերապրուկներ:

Ա. Մեթոդաբանություն

Միջնադարյան գրականության և բանավոր ավանդույթի ժամանակակից համեմատական ուսումնասիրություններում տարածված է կառուցվածքային-նշանագիտական մեթոդի սահմաններում իրականացվող մոտիվային հետազոտությունը: Մենք ևս էպոսի բանավոր տարբերակների ուսումնասիրության դեպքում լայնորեն կիրառել ենք այդ մեթոդն ու համապատասխան միավորները⁴: Պատկերավորման այդ միջոցները, որոնք բնութագրվում են ձևաբովանդակային որոշակի ավարտունությամբ և կրկնությամբ, բանագիտական ու գրականագիտական արդի ուսումնասիրություններում կոչվում են հիպերմոտիվներ, մոտիվներ, երբեմն՝ միջադեպեր:

Մոտիվ սասելով՝ հասկանում ենք բովանդակային տեսանկյունից թեմային ստորադասվող, բնագրային որոշակի իրականություններից վերացարկված բովանդակակառուցվածքային միավորներ, որոնք որոշակիանում են առանձին բնագրերում մոտիվային իրենց տարբերակների իրացումներով:

Մոտիվներն ամբողջացնող հանգույցները դառնում են հիմնականում հերոսների գործողությունները, որոշ դեպքերում նաև կրկնվող ընդհանուր նկարագրությունները: Մոտիվներն առանձնացնելիս մենք հաշվի ենք առել միավորի կրկնվելու և բնագրային որևէ բովանդակային ամբողջություն ընդգրկելու հատկանիշը: Մենք առանձնացնում ենք նաև մոտիվների խմբեր (մոտիվաշարեր) ընդգրկող հիպերմոտիվներ⁵:

³ Մ. Աբեղյան, *Երկեր*, հ., Ա., Երևան, 1966, էջ 39: Դա տեսնում ենք արդեն Աստվածաշնչի քարգմանության մեջ, որտեղ Օրիոն համաստեղության անունը փոխարինված է Հայկով (Յոբ ԻԲ 31, Նաայի ԺԳ 10):

⁴ Հ. Համբարձումյան, *Պատում, մոտիվ, գրքային ավանդույթ*, Երևան, 2018, էջ 80-190:

⁵ В. Тюпа, «Словарь мотивов как научная проблема (на материале пушкинского творчества)», *Словарь-указатель сюжетов и мотивов русской литературы*, вып. 1, 2-е издание, Новосибирск, 2006, с. 172.

Հիպերմոտիվները հիմնական տեքստակառուցողական, դիպաշարաստեղծ հնարանքներ են, որոնք որոշ փոփոխություններով (մոտիվային կազմ, մոտիվների հաջորդականություն, իրացման ծավալ) հիմնականում կրկնվում են պատումից պատում և մասից մաս: Որոշ դեպքերում պատումների տիպաբանական խմբերը գրսևորում են յուրահատկություններ. այս կամ այն հիպերմոտիվը կամ իրացվում է փոքրաթիվ մոտիվներով ու ծավալով, կամ ընդհանրապես բացակայում է տվյալ խմբում, փոխարենը իրացվում է այլ հիպերմոտիվ: Այս սկզբունքներով մենք «Սասնա ծռեր» էպոսի պատումների յուրաքանչյուր խմբում առանձնացրել ենք այդպիսի 33-37 հիպերմոտիվ, որոնք իրացվում են առանձին մոտիվաշարերով: Կրկնվող հիպերմոտիվներ են օրինակ, հերոսների երազները, ազգականների օգնությունը հերոսներին, խորհրդատու հերոսների առկայությունը, մշակութային գործունեությունը, որսորդությունը, կռիվ-մենամարտը, զորահավաքը, հերոսի ուժի ցուցադրությունը, հրաշալի ծնունդը, մանկական շարությունները, երգումն ու երգմանազանցությունը և այլն: Ըստ այդմ էլ՝ թերևս հենց դրանք են կազմում էպոսի մոտիվային հիմնական բազան ու սխեման, ապա իրացվում ավելի մասնավոր մոտիվային տարբերակներով, ստանում նոր զարգացումներ:

Մոտիվային քննությունը լայնորեն կիրառվում է հին ու միջնադարյան գրականության տարբեր ժանրերի ուսումնասիրությունների դեպքում, ինչը լավ հնարավորություններ է բացում գրական ու բանավոր ավանդույթները կողք-կողքի բազմազան փոխազդեցությունների մեջ քննելու, այս կամ այն մոտիվի տարժամանակյա կիրառությունները արձանագրելու համար:

Մոտիվային տեսությունը օգտագործվում է նաև ժամանակակից պատմագիտության մեջ՝ իշխանության ձևերի, զինվորական գաղափարախոսության, ասպետական վարքականոնի ուսումնասիրության ժամանակ: Հատկապես ուսումնասիրվում և վերականգնվում են սոցիալական տարբեր արարողություններն ու ծեսերը՝ վասալական հարաբերություններ, զոհաբերություններ, հարկահանություն, իշխանության խորհրդանշանացման այլ պարագաներ ու հանգամանքներ⁶: Մրանք տիպական, պարբերաբար կրկնվող երևույթներ են, այսինքն կարող են մոտիվներ համարվել:

Եթեթղական նույն սկզբունքներով կատարվում են բանավոր այլ տեքստերի՝ տարեգրությունների, վարքերի դիպաշարային սխեմաների, էպիկական ու պատմական պատումների համեմատական ուսումնասիրություններ: Առանձնացվում են ընդհանուր գծեր (մոտիվներ) մենամարտ, ընտրյալ հերոսի

⁶ Ж. Ле Гофф, Другое Средневековье. Время, труд и культура Запада, Екатеринбург, 2000. М. Мосс, Социальные функции священного, Санкт-Петербург, 2000.

փնտրտուքներ, հերոսի արտաքին տեսքի ու իրական բնավորության անհամապատասխանություն, քաղաքի ազատագրում կամ գրավում խորամանկություն, դավադրություն, դավաճանություն, էպիկական թվերի կիրառություն և այլն⁷:

Այսինքն՝ անկախ ծագումից՝ բանավոր ավանդույթ, թե գրական, բնագրերը դիտարկվում են որպես պատում (*нарратив*), որոնք ստեղծվում են նման սկզբունքներով, օգտագործելով արդեն եղած, հասարակական կյանքի տարբեր հարաբերություններ արտացոլող կաղապարներ, լեզվական-գեղարվեստական միավորներ կամ պատկերավորման միջոցներ: Այսինքն՝ այլևս խիստ հակադրություն մեջ չեն դիտվում բանավորն ու գրականը, ինչպես գրականության ու բանահյուսության ուսումնասիրության ավանդական մեթոդների դեպքում էր, որովհետև իրականում միջնադարյան բնագրերի դեպքում շատ դժվար է գտնել բանավորի ու գրականի սահմանը, սահմանել փոխազդեցությունների բնույթն ու ուղղությունը:

Բ. Որսորդության մոտիվաշարն ու իրացման առանձնահատկությունները

«Սասնա ծռեր» էպոսում որսը հերոսների ավանդական զբաղմունքներից է. «Նախորդ, որսորդ և մարտիկ իրարու բաժանել կարելի չէ. նախնական կենցաղի և վեպի մեջ այս երեքը միացած են, ինչպես և սասունցիների կյանքի մեջ է եղել: Դավիթը հետզհետե այս երեք պարապմունքն էլ ունի, նա գառնարած ու նախորդ է դառնում պողվատե սուլեր հագած և պողվատե ցուպ բռնած, որոնք մի օրվա մեջ մաշվում են: Նրա ոտների տակ, ինչպես ռուսաց վեպի մեջ Իլյայի որդի Սոկոլնիկի, երկիրը թնդում է. գազաններն իրենց որջերից դուրս են փախչում: Նա արագոտն է ավելի, քան Աքիլեսը. ժողովում է վայրի կենդանիներ ու գազաններ, որ և նման է Սամսոնի աղվեսներ բռնելուն»⁸, – գրում է Մ. Աբեղյանը «Սասնա ծռերի» հերոսների գործառույթների մասին:

Առաջին հայացքից կարող է թվալ, թե «Սասնա ծռեր» էպոսի դիպաշարում որսը հիմնականում հերոսներին ինչ-որ բանով զբաղեցնելու, նրանց դյուցազնական ուժի ավելցուկը ծախսելու, հաճախ այլ հարցերից շեղելու միջոց է.

Ասըն. – էսա չելավ

Դավիթ չկանգնը. բիրինք, ի՞նչ անընք:

Բիրինք մեկ նիտ-անեղ շնընք, տանք Դավթին,

Որ երթա հուր խամար նեչիր անի

Գա հուր տուն, դինջ նստի (հատ. Ա, պատ. Ը, էջ 342)

⁷ Н. Трубецкой, *Лекции по древнерусской литературе. История. Культура. Язык*, Москва, 1995. В. Ключевский, *Древнерусские жития святых как исторический источник*, Москва, 1989.

⁸ Մ. Աբեղյան, և. Ա, էջ 419-420:

եվ իսկապես, մեր էպոսում առաջին ճյուղից սկսյալ թեև իրացվում են որսորդութան հիպերմոտիվի հետ կապված մոտիվներ՝ Սանասարը որս է անում, Մեծ Մհերը որսասար է կառուցում, Դավիթն ու Փոքր Մհերը⁹ որս են անում, սակայն որսորդությունը հերոսների կյանքի մյուս իրավիճակներից ու գործառույթներից որպես նշանակալի իրողություն կարծես չի առանձնանում: Այս է թերևս պատճառը, որ «Սասնա ծռերի» ուսումնասիրողները առանձին չեն անդրադարձել որսորդական առասպելաբանությանը¹⁰:

Որսորդությունը՝ որպես ազնվական կյանքի պարագա, գործունեության տեսակ, հայ թագավորների ու իշխանների, միջնադարյան ավանդակեպերի ու զրույցների հերոսների սիրելի զբաղմունքն է¹¹: Մատենագրության մեջ հերոսների համար որսը ժամանց է, տրտմությունը փարատելու միջոց: Որսին՝ որպես ժամանցի անդրադառնալիս Մ. Չամչյանն օգտագործում է «ի զբօսանս որսոյ» արտահայտությունը¹²: Հովհաննես Դրասխանակերտցին որսը դիտում է որպես անբան զբաղմունք. «Յետ այսորիկ ապա Արտաւազդ որդի Տիգրանայ թագաւորէ Հայոց: Սա ոչ ինչ ըստ սակի հօրն քաջնափայլ փառաց պերճապայծառ գործ

⁹ «Սասնա ծռեր» էպոսի մի շարք պատմմներում իրացվում են հայկական ժողովրդական հեթիաքներում տարածված դե-պառավների հետ կապված մոտիվներ: Պատմմներում Փոքր Մհերը դաժան հաշվեհարդար է տեսնում իրեն հորից հանող, վրիժառու պառավների, նաև իր հարսնացու Գոհարի մոր նկատմամբ: Այդ պառավների արտաքինի բնութագրական առանձնահատկությունը՝ ուներին զգված ստիճներն են, ինչը հիշեցնում է կովկասյան որսորդական առասպելների և ժողովրդական հեթիաքների որոշ հերոսուհիների: Թեև հնարավոր է ենթադրել, որ դե-պառավների հետ կապված մոտիվները հեթիաքների հետ ժանրային փոխազդեցության արտահայտություն են, սակայն պատմմների համեմատական ֆենոլոգիան, դրանցում գործող Ավդալ անունով հերոսի հետ կապված մոտիվների վերհանումը հնարավորություն են տալիս պնդելու, որ այդ հերոսներն ու նրանց հետ կապված մոտիվները համակարգային բնույթ ունեն: Դիտարկելի են կովկասյան որսորդական առասպելաբանության հետ որոշակի ընդհանրություններ ու հնարավոր առնչություններ: Այս մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Հ. Համբարձումյան, *Սասնա ծռեր. պատմմ, մոտիվ, գրքային ավանդույթ*, էջ 138-147:

¹⁰ Բացառություն են կազմում Ա. Ս. Պետրոսյանի երկու հոդվածները, սակայն այստեղ հեղինակը որսորդությանը անդրադառնում է միայն որպես տնտեսաձևի և ներկայացնում հայ մատենագրության մեջ և էպոսում հանդիպող որսորդության նկարագրությունները, որսաձևերը, որսի կենդանիները և այլն, ընդհանրապես չանդրադառնալով որսորդական առասպելաբանությանը: Տե՛ս, Ա. Ս. Պետրոսյան, «Որսորդությունը հայկական լեռնաշխարհում ըստ հայ պատմիչների վկայությունների», *ԲեՀ*, № 1 (52), Երևան 1984, էջ 195-200 և «Որսորդությունը և որսաձևերը «Սասնա ծռեր» էպոսում», *ՊԲՀ*, № 2, 1988, էջ 227-235:

¹¹ Ագաթանգեղոս, *Պատմութիւն հայոց*, գլ. Ի, Փավստոս Բուզանդ, *Պատմութիւն հայոց*, երրորդ դպրոսիւն, գլ. Ը, Ղազար Փարպեցի, *Պատմութիւն հայոց և թուղթ առ Վահան Մամիկոնեան*, դրուագ Ա, գլ. Է, Մովսես Խորենացի, *Պատմութիւն հայոց*, գիրք Ա, գլ. ԺԶ, գիրք Բ, գլ. Զ, ԽԱ, ԿԱ, ԶԴ, Գիրք Գ, գլ. Ը, ԻԳ և այլուր:

¹² Հ. Մխիթարյան, *Չամչեանց, Խրատեան Պատմութեան Հայոց*, Վենետիկ, 1811, էջ 86:

արութեան ցուցեալ, քան թէ միայն պորտաբոյժ եւ որովայնապարար լեալ եւ թափառեալ զհետ որսոյ եւ իշավայրեաց՝ զաղբիս մեծացուցանէր»¹³:

Ըստ Ղուկաս Ինճիճյանի՝ որսորդությունը դաստիարակչական կարևոր նշանակություն ուներ, նաև ազնվականներին որոշակիորեն պատրաստում էր պատերազմի. «Այլ անուամբ որսորդութեան չէ պարտ իմանալ սոսկ զփոյթ նոցա յորս էրէոց առ 'ի զուարճութիւն, կամ 'ի վայելս կերակրոց, այլ զկրթութիւնն՝ որով կամէին կրթել զմարմին իւրեանց յերագութիւն, 'ի զինաշարժութիւն և 'ի ձիավարութիւն, կարի հարկաւոր 'ի պատերազմունս. մանաւանդ մերոցն՝ որոց հարկ էր հանապազ կազմ ունել զինքեանս 'ի մրցմունս առ բազմութեան զանազան թշնամեաց շրջակայ ազգաց խոռոն արշաւելոյ 'ի Հայս»¹⁴:

Որսի տեսարաններ կարող ենք տեսնել հատկապես Ե դարի հայ մատենագրության միջոցով փոխանցված «Վիպասանք» և «Պարսից պատերազմ» ավանդավեպերում: Մ. Աբեղյանն այստեղ առանձնացնում է մի քանի հիմնական մոտիվ. «Մեծ տեղ է բռնել ազնվականի կենցաղի մեջ որսորդությունը, որի մասին և հաճախ պատմվում է վեպի մեջ հենց սկզբից: Մամկոնը որսի ժամանակ սպանում Սլկունիների նահապետին և տիրանում նրա ամրոցին, «Վիպասանքի» մեջ է Սանատրուկն սպանվում է որսի ժամանակ (Խոր., Բ. ԶԳ, ԼԶ): Տրդատը Հռիփսիմեի սպանվելուց հետո որսի է ելնում: Սիրված մոտիվ է որսի անտառ տնկելը: Վիպասանքի մեջ Երվանդը տնկել է տալիս Ծննդոց անտառը (Խոր., Բ. խա.), «Պարսից պատերազմի» մեջ Խոսրով Կոտակը՝ Խոսրովակերտ անտառը (Բուզ., Գ. Բ), և վերջապես, նույնը գտնում ենք և «Սասնա Շռերի» մեջ: Նման անտառ եղել է նաև Շահապիվանի և Բագարանի մոտ: Գնելին Արշակի հրամանով գլխատում են այնտեղ, «մօտ յորմաձս արգելոցացն որսոյն էրիոցն» (Բուզ., Գ. Ժե.): Խորենացու մեջ (Գ. 23) մի տարբեր փոփոխակ է պատմված Գնելի սպանման մասին, որ կապված է դարձյալ որսի սարի և որսորդության հետ»¹⁵:

Ընդ որում, տեսնում ենք, որ նաև հետագա շրջանի մատենագրության մեջ և բանավոր ավանդույթում որսորդությունը ոչ միայն պատկերվում է որպես ազնվականների տարածված զբաղմունք, այսինքն՝ որպես սոցիալական որոշակի, կրկնվող գործունեություն՝ իր նշանակությամբ ու արարողակարգով, այլև գրավոր ու բանավոր ավանդույթների մշակած մեխանիզմներով որսի պատկերները վերածվում են դիպաշարի զարգացման միջոցի: Վերևում բերված մեթոդաբանություններով, այն կարող ենք անվանել հիպերմոտիվ:

¹³ Յովհաննու Կաթողիկոսի Դրախանակերտացյ Պատմութիւն Հայոց, Երևան, 1996, էջ 34:

¹⁴ Ղուկաս Ինճիճեան, Հնախօսութիւն աշխարհագրական Հայաստանեայց աշխարհի, Կ. Գ. Վենետիկ, 1835 էջ 137: Մեր երախտագիտությունն ենք հայտնում գրականագետ Գուրգեն Գասպարյանին այս ուսումնասիրության վրա մեր ուշադրությունը հրավիրելու համար:

¹⁵ Մ. Աբեղյան, Երկեր, Կ. Ա., էջ 234:

Որսի հիպերմոտիվը միավորում է կրկնվող այլ մոտիվներ, օրինակ, որսատեղիի հիմնում, արգելված որս, հերոսների սպանությունն որսորդության ժամանակ, որսորդությամբ ու առատ որսով պատվի արժանացնել, ընդհարում որսատեղիի համար և այլն:

Ի թիվս վերևում թվարկված մոտիվների, օրինակ, Փավստոս Բուզանդի պատմության մեջ, տեսնում ենք, որ որսը հակառակորդին պատիվ անելու միջոց է. Տիրան թագավորը պատվիրում է ծառաներին ինչպես դիմավորեն Վարազ Շապուհին, ցույց տան որսի տեղերը, սակայն լավագույն վայրերը թաքցնեն. «Արժան է մեզ, այր որ գայ առ մեզ՝ զբաւսուցանել եւ ուրախ առնել որսովք եւ բազմականաւք, եւ ամենայն պէսպէս վայելչութեամբք: Այլ ոչ եթէ այնչափ ինչ արժան է գմեծ ինչ որսոյ տեղիս ի մերում երկրի աստ նմա տեսանել՝ վասն չարակնութեան յաշաղանաց չարաբարութեան նենգութեանն ազգին Պարսկաց. այլ նմանեցուցէք տեղիս դոյզնագիւտ որսոց ինչ՝ որով լոկ զբաւսուցուք զնա, եւ մի՛ որսասցուք զառատ ինչ որսոց զտեղիս, եւ զի մի՛ մեծ ինչ նախճիրս որսոց կոտորեալ առ ի ցոյցս առնելոյ: Այլ վարկպարագի արասցուք, ասէ, վասն դառնացող չար ազգին չարութեանն դառնացող ազգին: Այլ յերկրին Ապահունեաց, յոտինն մեծի լերինն Մասեաց, տեղին զայն որսասցուք. տեղոյն՝ որում անուն կոչի քաղաք Աղիորսք»¹⁶:

Մ. Աբեղյանը՝ թվարկելով որսորդության մոտիվները, չի մանրամասնում դրանց ուսումնասիրությունը, չի անդրադառնում դրանց բնագրականաբանության կարևոր գործառույթներին: Մենք կփորձենք վերևում ներկայացված մեթոդաբանության հիման վրա լրացնել այդ բացը ավելի մանրակրկիտ քննությամբ, ներգրավելով նաև նախկինում չնկատված նոր մոտիվներ և օրինակներ՝ կենտրոնանալով բուն պատմաներում որսորդության հետ առնչվող մոտիվների գործառույթների ու նշանակության վրա՝ հընթացս համեմատելով «Սասնա ծռեր» էպոսի ու մատենագրության որսի մոտիվները:

Որսի մոտիվաշարի առանձնացմանը զուգահեռ, հաշվի առնելով որսորդության սոցիալական գործառականությունն ու կրկնվելիությունը՝ կարող ենք տեսնել, որ որսատեղին որոշակիորեն վերածվում է տարածաժամանակային յուրահատուկ կենտրոնացման վայրի՝ իրեն բնորոշ առանձնահատկություններով: Իմաստային մեծ ծանրաբեռնվածություն ունեցող տարածաժամանակային ամբողջական միավորները տեսական գրականության մեջ Մ. Բախտինի հետևությունները ընդունված է անվանել քրոնոտոպ¹⁷:

¹⁶ Փաստոս Բուզանդ, Պատմութիւն Հայոց (ՄՀ, հ. Ա, Ե դար), Անթիլիաս-Լիբանան, 2003, էջ 305:

¹⁷ М. Бахтин, «Формы времени и хронотопа в романе. Очерки по исторической поэтике», Вопросы литературы и эстетики, Санкт-Петербург – Москва, 1975, с. 234-407.

Գ. Թափցված որսատեղի. որսատեղին՝ թագավորական իշխանության խորհրդանիշ

Որսատեղիի ստեղծումը, որսի համար հարմարեցված՝ սովորաբար պարսպապատ անտառի տնկումը և՛ մատենագրության մեջ, և՛ «Սասնա ծռեր» էպոսում, բացի տնտեսական ու ժամանցային գործառույթից, գաղափարական իմաստով համարվում է թագավորական իշխանության, պետականության վերելքի խորհրդանիշ: Այստեղից նաև ոտնձգությունը որսատեղիի, նաև որսի նկատմամբ, դիտարկվում է որպես անարգանքի նշան: Այս գաղափար-մոտիվը, մեր կարծիքով, արմատներով կապված է անտառների ու կենդանիների հովանավոր որսի աստվածների կամ ոգիների պաշտամունքի հետ: Ըստ այդ հավատալիքների, որսի համար հատուկ ժամանակ ու կենդանիների տիրակալի թուլլտվություն էր անհրաժեշտ: Առանց դրա կատարված որսը խստորեն պատժվում էր: Այդ պաշտամունքի որոշ հետքեր պահպանվում ու նկատելի են ուշ շրջանի բնագրերում:

Մատենագրությունից հայտնի Երվանդի Ծննդոց անտառի ու Խոսրով Կոտակի ստեղծած Խոսրովակերտի նմանությամբ, մեր ազգային էպոսում որսի համար համապատասխան վայր է ստեղծում երկրորդ ճյուղի հերոս Մեծ Մհերը կամ որոշ պատումներում՝ Աբամելիքը (Սանասար): Էպոսի բանավոր տարբերակներում Ծովասար անունով վայրը, որը Սասնո Սիմ կամ Սև (Սիվ) լեռան գագաթներից մեկն է, էպոսի հերոսների որսավայրն է, որը երբեմն կոչվում է նաև Ավագ սար: Մեծ Մհերի՝ Ծովասարի կառուցման ընթացքի ու նպատակի մասին պատմող մոտիվ մենք էպոսում չենք գտնում, քանի որ Մեծ Մհերի ճյուղն ու մոտիվները ընդհանրապես քիչ են իրացվում էպոսի բանավոր տարբերակներում: Կառուցման փաստը կարճ հիշատակվում է էպոսի առաջին գրառված պատումում: Այդտեղ Աբամելիքը Սև սարի շուրջըրըրը պարիսպ է քաշում ու գնում որսի (հատ. Բ, պատ. Ա, էջ 14)¹⁸:

Միայն որոշ պատումներում հիշատակվում է, որ Մեծ Մհերը որսի էր գնում (հատ. Ա, պատ. ԺԲ, էջ 947, հատ. Բ, պատ. Բ, էջ 58, պատ. Ը, էջ 262): Սասնո որոշ պատումներում որսը հիմնականում պատճառաբանվում է Սասունը որսով պահելու հանգամանքով, երբեմն էլ՝ ուղղակի որպես մանուկ Մհերի զբաղմունք:

Ալաշկերտից սերող երկու պատումներում՝ Մանուկ Թորոյանի Ը և Կարապետ Թամոյանի Թ (հատ. Բ), մի հետաքրքիր մոտիվ կա. Մհերը վազվզում է աղվեսների ետևից, չի կարողանում բռնել, հոգնում է, խրվում հողի մեջ, և որոշում են ձի գտնել նրա համար:

¹⁸ «Սասնա ծռեր» էպոսից մեջբերումները և հղումները կատարվում են այս հրատարակություններին՝ Սասնա ծռեր, հ. Ա. Երևան, 1936, հ. Բ, մաս Ա, Երևան, 1944, հ. Բ, մաս Բ, Երևան, 1951, հ. Գ, Երևան, 1979, հ. Գ, Երևան, 1999: Հետայսու մատենաչափի հատորը, պատումն ու էջերը կնշվեն տեղում՝ փակագծերի մեջ:

էպոսի բանավոր տարբերակներից շատերում որսատեղին, ինչպես և Մեծ Մհերի գենը ու ձին թաքցված են նրա որդուց՝ Դավիթից: Դավիթը պառավի կորեկի արտում որսորդությունից հետո է իմանում գաղտնի պահվող որսատեղիի, ապա նաև հոր զենք-զրահի ու ձիու մասին: Թաքցված որսատեղիի բացահայտումից հետո նա հորեղբայր Հովհանի հետ գնում է որսի: Գաղտնի պահվող որսատեղիի մոտիվը գրեթե միշտ իրացվում է հեքիաթներում և էպոսում տարածված արգելված որսի մոտիվի հետ միասին: Այսպես, Մանուկ Թորոյանի Ը և Կարապետ Թամոյանի Թ պատումներում քեռի Թորոսը Դավիթին տարբեր, սխալ կողմեր է ուղարկում, որ Շովասարը չգտնի, քանի որ այնտեղ իրականացված որսը կդիտվի որպես ոտնձգություն Մարա Մելիքի իշխանության նկատմամբ և կարող է պատերազմի պատճառ դառնալ: Նույն պատումներում Դավիթն իմանալով, որ Շովասարն իրենցը չէ, ամբողջն ավիրում է:

Մոտիվների այս կայուն ու կրկնվող խումբը էպոսի երրորդ ճյուղի առանցքային դիպաշարաստեղծ միջոցներից է: Այն մեծ հաճախականությամբ է իրացվում հատկապես Մոկաց տիպաբանական խմբի պատումներում և ուղեկցվում երգերով: Օրինակ, Գարեգին Հովսեփյանի գրառած պատումներից մեկում Դավիթը պառավի խորհրդով դիմում է հորեղբորը, որպեսզի ճշտի որսասարի տեղը.

Խերախուլթ խրոխպեր, խեր շունիմ, էրա խերուլթին,

էրա խերուլթին

Միվ սարն իմ տըսիր, բալաք բուրջ պուլուր.

Բալաք բուրջ պուլուր

Վով ուր Աստված կը սիրը՝ երթանք սեհր էնելու,

երթանք սեհր էնելու (հատ. Ա, պատ. Ե, էջ 180, ծնթ.)¹⁹:

Ուշագրավ է, որ այս կառուցվածքով ու արտահայտություն ձևով երգերը էպոսի Մոկաց պատումներում առավելապես իրացվում են կապված Մհերի գենքերի ու Քուռիկ Ջալալու ձեռքբերման հետ: Դավիթը գրեթե նույնական խոսքով դիմում է հորեղբորը՝ խնդրելով հոր ռազմի պարագաները: Ըստ այդմ էլ, տեսնում ենք, որ որսասարը իր գաղափարական նշանակությամբ նույնանում է Թուր-Կեծակինն ու Քուռիկ Ջալալուն:

Այս և մի շարք այլ պատումներում Մարա Մելիքը Դավիթի հոր մահից հետո խլած է լինում որսասարը, այսինքն՝ խորհրդանշական իմաստով թագավորական իշխանության մի բաղադրիչը: Որոշ պատումներում Մեծ Մհերը որսատեղին տված է լինում Մարա Մելիքին՝ որդիներին պահելու դիմաց (հատ. Բ, պատ. Դ, էջ 151):

¹⁹ Ուշագրավ է, որ այս երգը՝ գրառողի վկայությամբ ձայնագրել է «շնորհունակ Սողոմոն սարկավազը», այսինքն՝ Կովիտասը:

Նույն կերպ թշնամու իշխանության նկատմամբ անարգանք է դիտվում որսատեղիի կամ այն շրջափակող պարսպի ավերումը: Այս մտտիվը շատ տարածված է մեր էպոսում: Մելիքը կառուցում է պարիսպը Մհերի մահից հետո (հատ. Ա, պատ. Ժ, էջ 507, ԺԳ, էջ 664), և Դավիթը քանդում է այն:

Պատումներում տարածված ասացողական մեկնաբանությամբ, Դավիթը քանդում է պարիսպը՝ բռնավոր կենդանիներին ազատ արձակելու համար (հատ. Ա, պատ. Բ, էջ 72, պատ. Զ, էջ 261, պատ. Ը, էջ 343, ԻԴ, էջ 1046), քանի որ փակված կենդանիներին որսալը պատվաբեր չէ որսորդի համար: Սակայն այն դեպքերում, երբ պարիսպը Մելիքն է կառուցել, սա հստակորեն ընկալվում է որպես թշնամուն անարգելու, նրա իշխանությունը չճանաչելու նշան:

Գ. Որսատեղին և հոգևոր ինֆնուպյան վերածննդի խորհրդանիշը

էպոսում որսատեղիի հայտնաբերման մտտիվից անմիջապես հետո Դավիթը նույն տարածքում գտնում է էպոսի գլխավոր սրբություն՝ Մարութա Սուրբ Աստվածածին վանքի ավերակները և վերականգնում այն: Իսկ որսատեղիի, ընդհանրապես, Դավիթի հոր ունեցվածքի մասին, ինչպես տեսանք, հերոսին հայտնում է արտատեր պառավը, այն բանից հետո, երբ Դավիթը արգելված որս է անում նրա արտում: Այսինքն՝ դիպաշարաստեղծման առումով որսի գնալու հիպերմոտիվը կենտրոնական նշանակություն է ստանում: Այս հիպերմոտիվի իրացմամբ է սկսվում Սասնա տան վերածնունդը Մեծ Մհերից հետո: Որոշ պատումներում որսասարի մոտիվն արդեն չկա, և պահպանվել է միայն հարկահաններին պատուհասելու մոտիվը, որը կրկին կենտրոնական է, օրինակ, Նախո Քեռու պատումում (հատ. Ա, պատ. Ա):

Իմաստային ու գաղափարական մեծ ծանրաբեռնվածություն ունեցող երկու արարք-մոտիվներով է սկսվում Սասնա տան վերածնունդը: Առաջինը՝ «քաղաքական»՝ որսասարի ազատագրումը, և երկրորդը՝ հոգևոր՝ ավերված վանքի վերաշինումը: Միաժամանակ, գլխավոր հերոսն անցնում է որսորդությամբ սկսվող ինիցիացիայի աստիճաններով, հասունանում որպես զինվոր ու առաջնորդ, ծուռ Դավիթից վերածվում Դավիթ թագավորի և պատրաստվում էպոսի կենտրոնական բախմանը՝ Մսրա Մելիքի հետ մենամարտին:

Քաղափարական այս կարևոր գիծն էլ ավելի ցայտուն է դրսևորվում պատումներից մեկում, որտեղ Դավիթը վանքի ավերակները հայտնաբերելուց հետո վերականգնում է այն և նույն տեղում թագավոր օծվում:

Կը մնա. ուրբաթ օր կը ժողվին,
 Շաբաթ օր կը պըրծնին,
 Կիրակի պատարագ կէնին,
 Դավիթ կօծվի, կելնի թակավոր:

*Քառսուն տիրացու, քառսուն վարդապետ կը դնին վանք,
Կական, Ասլան էլ կը դնին վըր դռան (Ն. Ա, պատում ԻԱ, էջ 905):*

Ուշագրավ է, որ եկեղեցին ու որսատեղին նույն վայրում են: Որոշ պատումներում Դավիթը Մելիքի հետ կռվից առաջ գնում է եկեղեցի, պատարագ ու մատաղ անում: Հերոսի համար Ծովասարի կարևոր նշանակություն արտահայտությունն է արձանագրվել պատումներից մեկում. Դավիթը կռվից առաջ սասունցիներին հրաժեշտի ավանդական մոտիվը կապվել է Ծովասարի հետ.

*Ծովասարու պաղ-պաղ ախպրներ,
Մնացեք բարով, բարի մնացեք.
Ես կ'երթամ կռիվ, կը ծարվնամ,
Տուք կարոտ մնացեք.
Ծովասարու պաղ-պաղ քամիքն էլ,
Մնացեք բարով, բարի մնացեք.
Ես կերթամ կռիվ, կը շոգանամ,
Տուք խով մնացեք (հատ. Ա, պատ. ԻԴ, էջ 1061):*

էպոսի այս մոտիվը՝ որսատեղիիում կամ որսի ժամանակ պաշտամունքի վայրի հայտնաբերումը (կառուցումը), ուշագրավ ընդհանրություններ է դրսևորում հայ մատենագրության մեջ ավանդված նմանատիպ մոտիվների հետ:

Այսպես, Հովհան Մամիկոնյանի «Տարոնի պատմության» մեջ պատմվում է Դեմետրե և Գիսանե եղբայրների մասին, որոնք, ինչպես էպոսի Սանասարն ու Բաղդասարը, «Պարսից պատերազմ» ավանդավեպի Մամիկն ու Կոնակը, փախչելով օտար (հնդիկ) թագավորից, գալիս են հայոց Վաղարշակ թագավորի մոտ, որն էլ նրանց տալիս է Տարոնի երկիրը: Այնուհետև նրանց երեք որդիները՝ Կուառը, Մեղտեսը և Հոռիին, իրենց անուններով ավաններ են հիմնում²⁰, ապա բարձրանում Քարքե լեռան վրա, տեսնում որսատեղի և այնտեղ հիմնում նաև իրենց երկու կուռքերը. «Եւ յետ ժամանակի խորհուրդ ի մէջ առեալ Կուառ եւ Մեղտէս եւ Հոռեան ելեալք ի լեառն Քարքեայ եւ գտին զայն տեղին բարեհամ եւ գեղեցիկ զի ընդարձակութիւն էր որսոց եւ հովասուն խոտոյ եւ փայտի՝ առատաձեռն: Եւ

²⁰ Քաղաքի հիմնադիր եւեթ եղբայրների մասին պատմությունը հետաքրքիր զուգահեռ է դրսևորում Կիևի հիմնադիր Կիի մասին ավանդությունների հետ: Ընդ որում, վերջինս գրույցներում հանդես է գալիս որպես որսորդ: Այս մասին տե՛ս **Н. Марр**, *Книжные сказания об основании Куара в Армении и Киева на Руси* (отд. оттиск), Москва, 1922, **С. Еремян**, «О некоторых историко-географических параллелях в «Повести временных лет» и «Истории Тарона» Иоанна Мамиконяна», *Исторические связи и дружба украинского и армянского народов*, Киев, 1965, с. 160:

շինեցին անդ դաստակերտս եւ կանգնեցին կուռս երկուս զմինն՝ յանուն Գիսանեայ, եւ զմինն՝ յանուն Դեմետրեայ: Եւ ետուն նոցա ի սպասաւորութիւն զազգս իւրեանց»²¹: Նույն տեղում էլ, հետագայում, Գրիգոր Լուսավորիչը հիմնում է Ս. Կարապետի վանքը:

«Տարոնի պատմութեան» մեջ թեւ չի նշվում, որ որսատեղին Դեմետրեն ու Գիսանեն են հիմնել, սակայն կարելի է ենթադրել, որ գուցե այդպես է եղել: Ընդ որում, կրկնվում են նաև որդիների կողմից տարածքի հայտնաբերման և պաշտամունքի վայր հիմնելու կամ վերականգնելու (Դավթի դեպքում) մոտիվները:

Էպոսի այս մոտիվաշարի շատ ավելի ուղղակի իրացումներ ենք գտնում Մովսէս Կաղանկատվացու պատմութեան մեջ: Սյունաց Անդոկ իշխանի որդի Բաբիկը կարողանում է իր քաջութեամբ շահել Պարսից Շապուհ թագավորի համակրանքը, ստանում նրա թույլտվությունը և տեր դառնում իր պապենական կալվածքներին, ապա մի օր որսի է դուրս գալիս և պատահաբար գտնում Անդովկ իշխանի՝ հողով ծածկած եկեղեցին. «Եւ յառաջին ամի տէրութեանն իւրոյ ելեալ յորս՝ շրջէր եւ տեսանէր ապալեր գերկիրն. եւ հասեալ ի Շաղատ՝ ելանէ ի բլուր մի, եւ անտի փախչի եղջերու մի, դէպ ելանէ յեկեղեցաբլուրն: Եւ Բաբիկ զհետ մտեալ, եղջերուն ի բլրին աներևոյթ լինէր. եւ ոտք երիվարին խրեցան ի բլրին. որ իջեալ յերիվարէն՝ հազիւ ուրեմն քարշէր գերիվարն: Ահ կալաւ զամենեսեան: Արտաքս պեղէին զհողն ի բլրէն եւ գտանէին զգեղեցկաշէն եկեղեցին՝ լի աստուածային գանձիւն եւ հոտ անոյշ բուրեալ»²²:

Նույն պատմությունը փոքր-ինչ այլ կերպ ներկայացնում է Ստեփանոս Օրբելյանը. «Իսկ ի տեսանելն զայս ողբալից և աշխարելի տեսակս, ապա անցեալ՝ ի գաւառն Ծղկաց՝ հասանէ յաւանն՝ ի շինանիստն Շաղատայ և ելանէ յարևելից կողմանէ ի հանդիպաբլուր մի: Եւ նոյնժամայն ելանէ՝ ի բլրոյն եղջերու, և խուճապեալ ի փախուստ դառնայր էրեն՝ զինքն եկեղեցեբլուրոյն տուեալ: Եւ Բաբիկ տաճիկ երիվարան զհետ մտեալ և ելեալ զկնի եղջերուին յեկեղեցաբլուրն, անդ երիվարին ոտք խրեցան ի բլրին և եղջերուն աներևոյթ եղև: Եւ Բաբիկայ ի վայր իջեալ յերիվարէն ի վերայ եկեղեցաբլրին՝ հրամայեաց բազմութեանն քարշել զխրեալ ոտիւք երիվարն. և իբրև քաշեցին՝ սխրալի զարմանք յահի կալաւ զամենայն բազմութիւն. զի ընդ ոտնատեղիս երիվարին անուշահոտութիւն բուրեալ զանազան գրեթէ զամենայն զփորակ գաւառին ելից: Եւ հրամայեաց Բաբիկ բազմութեանն պեղել արտաքս ըզհող բլրին և տեսին ի ներքոյ եկեղեցի քարկոփ չքնաղաշէն, որ ոչ ուրեք էր այնպիսի հրաշաքարտար շինած գմբէթ և խորանք...»²³:

²¹ **Յովհան Մամիկոնեան**, Պատմութիւն Տարանոյ (ՄՀ, Ե հատոր, է դար), Անիթիլիաս-Լիբանան, 2005, էջ 1025-1026:

²² **Մովսէս Կաղանկատուացի**, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի (ՄՀ, ԺԵ հ., Ժ դար), Երևան, 2011, էջ 155:

²³ **Ստեփաննոս Սիւնաց Էպիսկոպոսի** Պատմութիւն տանն Սիսական, Մոսկվա, 1861, էջ 28-29:

Այստեղ, միաժամանակ, վիպական մի քանի մոտիվ է իրացվում. որս, փոխակերպվող եղջերուի հետապնդում, հողի մեջ խրվելը, հողի տակից դուրս եկող անուշահոտություն: Աներևույթացող կամ փոխակերպվող կենդանուն հետապնդելու միջոցով ինչ-որ արգելված վայրի հայտնաբերման մոտիվը լայնորեն տարածված է հայ և այլ ժողովուրդների վիպական բանահյուսության մեջ²⁴, ժողովրդական հեքիաթներում, նաև վարքերում ու վկայաբանություններում²⁵:

«Աղվանից պատմության» հեղինակը նույնպես Անդոկի ու Բաբիկի հատվածը ներկայացնելուց առաջ դրանք բնորոշում է «զրոյցք Արեւելից կողմանց, որ ոչ են անկեալ ի գիրս հնագիր պատմագրաց» է, հետևաբար այն բանահյուսական ծագում ունի: Ստեփանոս Օրբելյանը նշում է, որ Բաբիկի մասին հատվածները մեջբերում է Պետրոս Քերթովի ներբողից: Այսինքն Օրբելյանի աղբյուրը գրավոր է:

Կենդանուն հետապնդելու մոտիվը հանդիպում է նաև էպոսում: Մշո պատումներից մեկում Դավիթը Մովսասար որսի է գնում, հետապնդում մի վայրի

²⁴ Մասնավորապես հայ-իրանական «Ռոստամ Զալ» վեպի մի քանի տարբերակներում իրացվում է այս մոտիվը: Տե՛ս օրինակ Բ. Խայաթյանց, *Իրանի հերոսները հայ ժողովրդի մեջ*, Պարիս, 1901, էջ 40: Հայ-քրդական վէպեր (գրառ. Մ.Հայկունի), էմինյան ազգագրական ժողովածու, հ. Ե, էջմիածին, 1903, էջ 54: Ընդ որում, եղնիկների կամ եղջերուների հետապնդումն ավարտվում է դևի կամ դև պառավի հետ հանդիպմամբ, իսկ այս դևերը հիշեցնում են կովկասյան որսորդության առասպելաբանության վայրի բնության դիվացած տիրակալներին ու տիրուհիներին:

²⁵ Կախարդական եղջերուին հետապնդելու մոտիվը հիշեցնում է հռոմեացի զորավար Պղակիդոսի, ապա Բրիտոնական եկեղեցու սուրբ Եվստաթիոսի վկայաբանությունը: Մի օր Եվստաթիոսը բարձրանում է լեռ՝ հովիտը դիտելու և որս գտնելու համար, և Հիսուս Քրիստոս եղջերուի տեսնով հայտնվում է հերոսին: Նրա եղջյուրները ամպերին էին հասնում, իսկ արանձնում լուսե խաչ էր: Հերոսը հետապնդում է եղջերուին, որն անհետանում է ու հայտնվում: Ի վերջո, եղջերուն հայտնվում է մարդկային դեմքով ու ճշմարիտ հավատի կոշով Եվստաթիոսին: Ապա Եվստաթիոսը Բրիտոնյա է դառնում և բազում փորձություններ հաղթահարում, ի վերջո նախատակվում Տրայանոս կայսեր հրամանով պատրաստված պղնձե ցլի մեջ: Վարք Սրբոց, հ. Բ, Ս. էջմիածին, 2010, էջ 93-104: Նույն մոտիվը գտնում ենք Ստեփանոս Օրբելյանի պատմության մեջ. «Եւ ել որդի թագաւորին պարսից յորս ի մերձակայ լեռինն որ դիտէր ի դաշուն Մուղանայ: Եւ երևեալ առաջին նորա էրէ մի, և ի մէջ եղջերուացն խաչ լուսեղէն. և ջոկեալ զմանուկն ի գօրացն նման Եստաթէի՝ եկն՝ երբեք մինչ յեգր Երասխայ ի տեղեն որ կոչի Քարավազ, որ յերս հոյէ զչորսն: Եւ եղև խաչն ի կերպարանս լուսեղէն մարդոյ և վագեաց ընդ վտակն զոր տեսեալ մանուկն և թանձրացեալ աչքն ի լուսոյն՝ անկա ի գետն երկու ծառայիւր և անց. և առաջնորդեալ եղջերուին յստորտ վիմին՝ անդէն աներևոյթ լինէր»: Ապա պարսիկ արհայագնը մկրտվում է, դառնում Քրիստոսասեր ու գնում գումար ու արհեստավորներ բերում և եկեղեցի կառուցում, ինչպես էպոսում Դավիթը, տե՛ս Պատմութիւն տանն Սրիսական, էջ 58-59: Հնարավոր է՝ այս Եվստաթիոսը շփոթվել է նույնանուն առաքյալի հետ, որը համարվում է Տաթևի վանական համալիրի ամենից հին՝ համանուն եկեղեցու հիմնադիրը: Իսկ այս համալիրի ստեղծման պատմության մեջ դերակատարում ունի նաև սյունաց Բաբիկ իշխանը:

խոշի (խոյ) և անցնում սարի մյուս կողմն ու հարձակվում Մելիքի վրանների վրա: Վերադարձին տեսնում է մի ավերված վանք ու կազմակերպում վերաշինումը (հատ. Բ, պատ. Բ, էջ 71-72):

Վերևում բերված երկու հատվածներն էլ Մ. Աբեղյանը դիտում է, որպես հայ վիպական բանահյուսության երկրորդ վեպի՝ «Պարսից պատերազմի» առանձին հատվածների զարգացում-փոփոխակներ, որտեղ փոխվել են անունները, սակայն նույն են մնացել մոտիվները:²⁶ Ուսումնասիրողը այս հատվածները չի դիտարկում որսորդության մոտիվաչառի համատեքստում, այլ վերլուծում է դրանց, հատկապես Դեմետրեի ու Գիսանեի պատումի հին արմատներն ու կապը «Պարսից պատերազմի» հետ: Հնդիկ քրմերի հետ կապված այս պատմությունը հետաքրքիր է նաև նրանով, որ որսորդության աստվածությունները սովորաբար երկար գիսակներ են ունենում, իսկ Գիսանեի անվան ստուգաբանությունը փաստում է կապը գիսակների հետ: Դեմետրեի անունը կապվում է հունական մայր հողի աստվածություն հետ²⁷:

Էպոսում այս մոտիվաչառի հետ է իրացվում նաև մատենագրության մեջ տարածված մեկ այլ մոտիվ՝ գերեզմանից կամ սրբերի նշխարները ամփոփող փոսից ճառագող լույսի միջոցով, նաև երազով սրբազան մասունքների հայտնաբերումը: Սասունցի Դավիթը գիշերը քնում է որսասարում, հետո տեսնում հոր գերեզմանից ճառագող լույսը, որոշ պատումներում նաև երազ է տեսնում (հատ. Ա, Ժ, էջ 508, ԺԱ, էջ 564-565, ԺԲ, էջ 622, ԺԳ, էջ 665-666, հատ. Բ, պատ. Գ, էջ 113-114) և գտնում հոր գերեզմանը կամ ավերված վանքի տեղը: Այս մոտիվն ավելի մեծ ու առանձին քննության նյութ է, որին կանգնադառնանք մեր հետագա ուսումնասիրություններում:

Ե. Որսատեղին՝ սպանության ու պատուհասման վայր

Որսի ժամանակ սպանությունը անտիկ ու միջնադարյան գրականության ու էպոսների տարածված մոտիվ է: Այսպես, ըստ Ապոլլոգորոսի «Դիցաբանական գրադարանի», Արտեմիսի ուղարկած Կալիդոնյան վարազի որսի ժամանակ Պելևսը պատահաբար տեգահարում է Եվրիտիոնին²⁸, Կեփալոսն անգիտաբար նիզակով սպանում է իր կին Պրոկրիսին²⁹:

²⁶ Մ. Աբեղյան, *երկեր*, հ. Ա, էջ 293-294:

²⁷ Նոյն տեղում, էջ 298-300: Մեր բանագիտության մեջ, մասնավորապես Ս. Հարությունյանի ուսումնասիրություններում, այս հերոսները կապվել են հնդկական մարտական խմբերի հետ, սակայն որսորդության հետ՝ երբեք: Տե՛ս Ս. Հարությունյան, *Հայ առասպելաբանություն*, Անթիլիաս, 2001, էջ 131-137:

²⁸ Ապոլլոգորոս, *Դիցաբանական գրադարան*, հին հունարենից թարգմանությունը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները՝ Գ. Մուրադյանի և Ա. Թոփչյանի, Երևան, 2017, էջ 61: Մեր երախտագիտությունն ենք հայտնում Գոհար Մուրադյանին այս և հունական առասպելների հաջորդ մոտիվների վրա մեր ուշադրությունը հրավիրելու համար:

²⁹ Նոյն տեղում, էջ 160:

Որսի ժամանակ՝ անտառում է սպանվում հին իսլանդական «էդդայի» հերոս Սիգուրդը: Այս հերոսի գերմանական կրկնօրինակը՝ «Նիբելունգների երգի» հերոս Զիգֆրիդը, կրկին սպանվում է որսի ժամանակ. Հագենը, նախապես ճշտելով նրա մարմնի միակ չպաշտպանված տեղը, խոցում է նրան՝ տեղը մխրճելով թիակների միջև.

Երբ կուցցավ Զիգֆրիդը սառնաղբյուրին, որ խմի,
Նա հարվածեց ուղիղ խաչին, որ բացվեց մեծ վերքով մի,
Եվ Հագենի զգեստներին ցայտեց արյունն ասպետի:
Ոչ մի ասպետ դեռ չէր գործել նման ոճիր անպատիվ³⁰:

Սպանության մոտիվի այլ իրացումներ գտնում ենք հին ֆրանսիական ասպետական էպոսում (*Chanson de geste*): Այսպես, որսի ժամանակ են սպանվում «Գարեն Լոթարինգացի» և «Ռաուլ դը Կամբրե» պոեմների հերոսները: Նմանատիպ մոտիվներ հանդիպում են սերբական, գերմանական վարքերում ու տարեգրություններում³¹:

Այս մոտիվի իրացման այլ օրինակներ հանդիպում են ռուս հին տարեգրություններում: Այսպես, որսի ժամանակ է սպանվում հին ռուսական «Անցած տարիների պատմության» (“*Повесть временных лет*”) հերոս Ռադոմիր իշխանը, նաև մեկ այլ հերոս՝ Լյուտ Սվենելդիչը: Ընդ որում, ռուսումնասիրողները այս մոտիվները համարում են ոչ թե պատմական, այլ բանահյուսական³²:

Էպոսի Սասնա պատումներից մեկում Դավիթը սպանվում է որսի ժամանակ, երբ որոշում է հանգստանալ ու լողալ.

Տավիթ ջանավար գը սպաներ, նեճիր գէներ,
Գիկա, Սարե գոլե գը լողգըներ.
Դասնիրեք խաչ վըրավուց գը հաներ, գը լողգըներ.
Դասնիրեք խաչ լը հանդա բահուգ՝
Մարաթկու սարի ձեր, դաբանի քարու դագ:
Զմըշկիկ Սուլթանի ախճիգ, ըր Տավթից էր,
Գիկը Սարե գոլեն, գը գարգի,
Նեդ ու աղեղով գՏավիթ գը գարգի, գը սբանը

(հ. Բ, մաս Ա, պատում Զ, էջ 194):

³⁰ Նիբելունգների երգը, քաղգմ. գերմ. Ա. Առաքելյանի, Երևան, 2014, 201:

³¹ Նույն տեղում В. Жирмунский, Эпическое творчество славянских народов и проблемы сравнительного изучения эпоса, В. Жирмунский, Сравнительное литературоведение: Восток и Запад, Ленинград, 1979, с. 241-244:

³² А. Щавелёв, Славянские легенды о первых князьях. Сравнительно-историческое исследование: модели власти у славян, Москва 2007, с. 61.

Հնդհանրապետ, էպոսի պատումների մեծ մասում Դավիթը տարբեր կերպ սպանվում է ջրում: Հերոսի ջրի մեջ կամ աղբյուրի, գետի, ջրային տարածության հարևանությամբ սպանության մոտիվը հայտնի է անտիկ գրականությունից, նաև, ինչպես տեսանք տարածված եվրոպական էպոսներում:

Էպոսում որսին ուղեկցող այլ սպանություններ ևս կան: Մի շարք պատումներում, Դավիթը կամ Փոքր Մհերը որսի ժամանակ սպանում են քեռիներին, որոնք ցանկանում են տիրանալ իրենց որսին: Դավիթի դեպքում այս արարքը համարվում է ծուլություն, իսկ Փոքր Մհերի դեպքում՝ շարունակություն (հ. Ա, պատ. Ը, էջ 373, պատ. Թ, էջ 390, 467, ԻԳ, ԻԳ, էջ 1079): Յոթ քեռիների սպանությունը պատումներից մեկում դառնում է Դավիթի ու Մհերի գժտության պատճառ և ավարտվում Դավիթի անեծքով (հ. Ա, պատ. Թ, էջ 467-469): Այս դրվագը հիշեցնում է ժողովրդական հեքիաթներում նաև հունական առասպելաբանության որսավարի համար մրցակցության մոտիվները: Այսպես, ըստ Ապոլլոդորոսի, Աստիդամիան՝ ամուսնու՝ Ակաստոսի մոտ գրպարտում է Պելևսին՝ մեղադրելով իրեն գայթակղելու մեջ: Ակաստոսը Պելևսին որսի է տանում: Այնտեղ որսավարի համար մրցակցություն է ծագում, Պելևսն իր ունեցած կենդանիների լեզուները կտրում և պարկն է լցնում: Ակաստոսի մարդիկ այդ կենդանիներին վերցնում են ու ծաղրում Պելևսին, թե ոչինչ չի որսացել: Պելևսն էլ, նրանց ցույց տալով իր ունեցած լեզուները՝ ապացուցում է, որ ինքն է որսացել կենդանիներին³³:

Մատենագրության մեջ նույնպես, որսատեղին, որսի անտառը շատ հարմար միջավայր է ժամանցի, գործած մեղքերից հետո տրամադրությունն ու ոգին բարձրացնելու, նաև պատահական կամ կազմակերպված սպանությունների համար, որոնք պատմիչների կողմից հաճախ դիտարկվում են որպես աստվածային պատիժներ:

Որսորդության ընթացքում է արձակված նետից պատահաբար խոցվում Սանատրուկ թագավորը: Այս պատմությունը ներկայացնող Մովսես Խորենացին նշում է, որ դա պատահական չէ, այլ աստվածային պատիժ, քանի որ Սանատրուկը հալածում է քրիստոնյա թագավոր Աբգարի քրոջը. «Սա թագաւորեալ յերկոտասաներորդի ամի Արտաշիսի արքայի Պարսից, կեցեալ ամս երեսուն՝ մեռալ յորսի, նետի ուրուք դիպեալ փորոտեացն. իբր թէ վրէժս հատուցեալ ընդ չարչարանաց սրբոյ դասերն»:³⁴ Նմանատիպ մոտիվ կրկին կապված որսի հետ, տեսնում ենք Սլկունների նահապետի սպանության դեպքում. Մամգոնը խաբում

³³ Ապոլլոդորոս, Դիցաբանական գրադարան, էջ 153:

³⁴ Մովսես Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց (ՄՀ, հ. Բ, Ե դար), Անիթիլիաս-Լիբանան, 2003, էջ 1909:

է ապստամբ Սլաք նահապետին, սպանում նրան որսի ժամանակ՝ նետը մխրճելով թիկունքը:³⁵ Ընդ որում գործողությունները տեղի են ունենում Տարոնում, Սիմ սարի, այսինքն՝ էպոսի որսատեղիի մոտակայքում:

Փաստորեն, պատմիչները որսը դիտում են որպես գործված մեղքերը մոռանալու միջոց, իսկ որսի ժամանակ վրա հասնող պատուհասները՝ պատիժ մեղքերի համար: Այսպես, այս տեսանկյունից հետաքրքիր է Մովսես Խորենացու ներկայացրած Արտաշեսի որդի Արտավազդի առասպելի վերջին հատվածը. «Որ յետ սակաւ ինչ աւուրց թագաւորելոյն իւրոյ, անցեալ զկամրջաւն Արտաշատ քաղաքի, որսալ կինճա եւ իշավայրիս զակամբք Գինայ, եւ աղմկեալ ի ցնորից իմն խելագարանաց, ընդ վայր յածելով երիվարան՝ անկանի ի խոր իմն մեծ, եւ խորասոյզ լեալ անհետի»³⁶: Այսինքն՝ ըստ Խորենացու և գուսանների՝ հերոսը կորչում է որսի ժամանակ՝ հոր դեմ ընդվզման, ապա նաև նրա անեծքի հետևանքով: Մեր ուսումնասիրության համար Խորենացու պատմության այս միջադեպը կարևոր է ոչ միայն այն պատճառով, որ Արտավազդը «Սասնա ծռեր» էպոսի Փոքր Մհերի կերպարային կրկնօրինակն է համարվում, այլ որ էպոսի շատ պատումներում Մհերը օտար երկրում որսի ժամանակ է բռնվում և հորը նետվում:

Ազգաթանգեղոսի պատմության մեջ որսը Տրդատ թագավորի տրամուլթյունը փարատելու և պատմության առաջին հատվածի դիպաշարի զարգացման կարևորագույն միջոց է: Տրդատը որսի է գնում Հռիփսիմյան կույսերի նահատակությունից հետո. «Արդ՝ աւուրս վեց ի խոր տխրութեան եւ յանհնարին տրամութեան կացեալ թագաւորն առ անձուկ սիրոյ գեղոյն Հռիփսիմեայ. ապա յետ այսորի ժամ տուեալ որսոյ՝ ամենայն արաց ամել կուտել զպառականն, խուճապական սփոռեալ, երագազ տուեալ, թակարդ ձգեալ, կամեցեալ որս առնել, երթեալ ի դաշտն Փառական Շեմակաց»³⁷: Ապա վրա է հասնում Տրդատի պատիժն ու փոխակերպումը վարագի:

Ըստ Փավստոս Բուզանդի, Տիրան թագավորը բռնվում և կուրացվում է որսի վայրում՝ Ապահունիքում, հենց Տիրանի խոստովանությանը, եկեղեցու քահանայապետի դեմ գործած մեղքի համար³⁸, ինչպես և Տրդատն ու Սանատրուկը: Հետաքրքիր է, որ հոգևոր զանցանքների համար պատժին կայուն, բավական մեծ հաճախականությունը նախորդում է որսորդությունը: Այսինքն՝ դիպաշարի ծավալման համար որսորդությունը դառնում է անփոխարինելի միջոց:

Տիրանի որդի Արշակը՝ գաղտնի հրամանով հորը՝ Տիրանին խեղդամահ անելուց հետո գնում է որսի, և, ըստ Մովսես Խորենացու, լավ որս է անում: Ապա,

³⁵ Նույն տեղում, էջ 1979:

³⁶ Նույն տեղում, էջ 1940-1941:

³⁷ Ազգաթանգեղոս, Պատմութիւն Հայոց (ՄՀ, հ. Բ, Ե դար), Անիթիլիաս-Լիբանան, 2003, էջ 1405:

³⁸ Փավստոս Բուզանդ, Պատմութիւն Հայոց (ՄՀ, հ. Ա, Ե դար), 2003, էջ 305-306:

որսի ժամանակ, Վարդանը, իբրև թե պատահաբար նետահարում և սպանում է Գնելին: Այս ամենը տեղի է ունենում այն պատճառով, որ Արշակը նախանձում է Գնելին, որն ավելի շատ որս է արել. «Ապա ելանէ արքայ զթիկամբք Մասեաց առնել որսս յիրում սիրեցեալ գաւառին ի Կողայովտի. եւ եղեալ որս սաստիկ՝ ուրախացեալ Արշակ ի գինիս պարծէր, ոչ այլոյ ուրուք ի թագաւորաց նախ քան զնա մեռանել այնչափ բազմութիւն երէոց ի միում ժամու: Աստանաւր դարձեալ նորոգեն զնենգութիւնն Տիրիթ եւ Վարդան, ասելով, Գնելոյ բազում երէս քան զայն ունել ընդ նոյն աւուրս յիրում լերինն, որ Շահապիվանն անուանի, որ ի մայրենի հաւոյ իւրոյ Գնելոյ Գնունոյ հասեալ էր ցնա»:... «Այլ իբրև ետես, զոր չէր երբէք տեսեալ զայնպիսի պատրաստութիւն որսոց եւ բազմութիւն երէոց, խոցեալ խորհրդովք նախանձու եւ կասկածանաց՝ հրամայեաց նոյն Վարդանայ ի նմին որսին սպանանել զԳնէլ, որպէս թէ ընդ խաբս ինչ վրիպակաւ, երէոյ կամելով ձգել՝ նմա պա տա հեաց նետն»³⁹:

Ըստ Բուզանդի՝ Գնելը այլ կերպ է սպանվում, ոչ թե որսի ժամանակ, այլ արքունի որսերի արգելանոցի պատի տակ: Բայց մոտիվները նույնն են վայրը՝ որսատեղի, պատճառը՝ նենգություն, դավադրություն: Կազմակերպիչները՝ Տիրիթը և Վարդան Մամիկոնյանը, բայց Բուզանդի դեպքում՝ կատարողը դահիճն է⁴⁰:

Փավստոս Բուզանդի պատմության մեկ այլ հերոս՝ Հայր Մարդպետը սպանվում է եկեղեցու տարածքների նկատմամբ ոտնձգության համար: Հետաքրքիր է, որ նա սպանվում է այնպես ինչպես Սանատրուկը՝ որսի ժամանակ: Ընդ որում, սպանվում է Սանատրուկի կառուցած Մծուրք քաղաքի մոտակայքում, երբ Շավասպ Արծրունին, նրան խաբում ու գայթակղում է, որ անտառներում ձյունի նման սպիտակ արջ կա: Ուշագրավ է, որ աստվածների ուղարկած սպիտակ կենդանին հիշատակվում է նաև Սանատրուկի փրկության վրպական պատմության մեջ⁴¹:

Ըստ այդմ էլ, թե՛ բանահյուսական և թե՛ մատենագրական բնագրերում տեսնում ենք որսի ժամանակ սպանության կամ պատուհասման մոտիվի հետաքրքիր իրացումներ՝ զուգորդված հերոսների գործած մեղքերը մոռանալու, ապա նաև հատուցման մոտիվներով:

Եզրակացություններ

Այսպիսով, բերված օրինակները փաստում են, որ որսորդության հիպերմոտիվը բավական մեծ հաճախականությամբ իրացվում է «Սասնա ծռեր» էպո-

³⁹ Մովսէս Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, էջ 2035-2036:

⁴⁰ Փավստոս Բուզանդ, նշվ. աշխ., էջ 342:

⁴¹ Նոյն տեղում, էջ 340:

սում և հայ միջնադարյան մատենագրության մեջ: Ընդ որում, հիմնական մոտիվաշարերը և՛ բանավոր, և՛ գրական ավանդության մեջ շատ ընդհանրություններ ունեն: Այս երևույթը, կարծում ենք, պայմանավորված է ինչպես սոցիալական ու տնտեսական կրկնվող երևույթներով, այնպես էլ դիպաշարաստեղծման, կերպարակերտման առանձնահատկություններով և որսորդության մոտիվների գաղափարական ծանրաբեռնվածությամբ: Որսի հիպերմոտիվի իրացումներում նկատելի են որսորդության առասպելաբանության ու հնագույն պաշտամունքների հետքեր, որոնք սակայն, ներդաշնակորեն ձուլվել են ֆեոդալական կենսաձևի ու իրականության պատկերներին: Այս ամենը ցույց է տալիս, որ անկախ ծագման հանգամանքից՝ գրավոր ու բանավոր, վերևում բերված բնագրերը կարելի է դիտարկել որպես պատումներ, որոնք ստեղծվում են նման սկզբունքներով, օգտագործելով արդեն եղած, հասարակական կյանքի տարբեր հարաբերություններ արտացոլող կաղապարներ, լեզվական-գեղարվեստական միավորներ կամ պատկերավորման միջոցներ:

HAYK HAMBARDZUMYAN

HUNTING AS A TYPE OF NOBILITY ACTIVITY AND A HYPERMOTIVE IN
THE EPIC *SASNA TSRRER* (THE *DAREDEVILS OF SASUN*) AND IN
MEDIEVAL ARMENIAN LITERATURE

Keywords: *Sasna Tsrer*, epic, historiography, hunting, motive, Movsēs Kaghankatvats‘i, Step‘anos Orbelean, P‘awstos Buzand, Movsēs Khorenats‘i.

In the Armenian epic *Sasna Tsrer* and in medieval historiography, the hypermotive of hunting is formed of various motives. In particular, the variants of the epic and the works of medieval authors such as P‘awstos Buzand, Movsēs Khorenats‘i, Movsēs Kaghankatvats‘i, and Step‘anos Orbelean contain the motives of creating hunting places, liberating or finding a mountain or forest for hunting, discovering in the same place a church hidden from the heroes, murder during hunting, etc.

A comparison of similar motives in the oral and literary traditions not only makes it possible to track the connections and mutual influences of the traditions but also shows the important functional and plot-forming importance of the hunting motives. From the thematic and ideological point of view, the motives of creating or finding a hunting place symbolize the liberation from a foreign yoke and strengthening of the royal power.

АЙК АМБАРЦУМЯН

**ОХОТА КАК ВИД ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ЗНАТИ И ГИПЕРМОТИВ В ЭПОСЕ
“САСНА ЦРЕР” (“САСУНСКИЕ УДАЛЬЦЫ”) И В СРЕДНЕВЕКОВОЙ
АРМЯНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ**

Ключевые слова: “Сасна Црер”, эпос, историография, охота, мотив, Мовсес Каганкатвацци, Степанос Орбелян, Фавстос Бузанд, Мовсес Хоренаци.

В армянском эпосе “Сасна Црер” и в средневековой историографии разными мотивами реализуется гипермотив охоты. В частности, в вариантах эпоса и в книгах средневековых авторов – Мовсеса Каганкатвацци, Степаноса Орбеляна, Фавстоса Бузанда и Мовсеса Хоренаци, встречаются мотивы нахождения места охоты, освобождения или нахождения охотничьей горы или леса, нахождения в том же месте спрятанной от героев церкви, убийства во время охоты и т. д.

Сопоставление схожих мотивов в устной и книжной традиции не только дает возможность отследить связь и взаимовлияния традиций, но также показывает важное функциональное и сюжетообразующее значение мотивов охоты. В тематико-идейном плане создание или нахождение место охоты символизирует освобождение от чужеземного ига и укрепление царской власти.